

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 44. – С. 116-126
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.116-126

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 44. – pp. 116-126
DOI: 10.31861/mhpi2021.44.116-126

УДК 94 (930) «1935-1939»

© Піотр Колаковскі¹

Організаційно-розвідувальна діяльність польської військової розвідки у Підкарпатській Русі в другій половині 1930-х років

Метою дослідження є представлення організації та різних аспектів діяльності польської військової розвідки другої половини 1930-х років у Підкарпатській Русі, яка в міжвоєнний період була в складі Чехословаччини. Методологія дослідження ґрунтується на аналізі маловідомих архівних джерел з діяльності польської військової розвідки та узагальнень попередніх напрацювань істориків.

У статті систематизовано та уточнено положення щодо організації та діяльності польської військової розвідки в Підкарпатській Русі. Встановлено, що у другій половині 1930-х років польська військова розвідка активно працювала в Підкарпатській Русі, а початком цієї діяльності став ще 1919 р. Інтерес польських спецслужб у цьому регіоні був викликаний насамперед планами створення спільного польсько-угорського кордону, недопущення повстання там української держави, яка б становила потенційну загрозу безпеці II Речі Посполитої. Відділ II Головного штабу (ГШ) Війська польського (ВП) (Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego) своєчасно інформував урядові чинники Польщі про військово-політичну та соціально-економічну ситуацію в Підкарпатській Русі. Розвідувальна активність Відділу II ГШВП активізувалася в Підкарпатській Русі восени 1938 р. і, особливо, в березні 1939 р. під час окупації угорською армією.

Ключові слова: польська військова розвідка, Підкарпатська Русь, Чехословаччина, українці.

Intelligence Support Activity of Polish Military Intelligence in Subcarpathian Rus in the Late 1930s

The research goal is to discuss the organization and various aspects of Polish military intelligence in the second half of the 1930s in Subcarpathian Rus, which belonged to the Czechoslovak state in the interwar period. The research methodology: critical analysis of hitherto unpublished archival materials of Polish military intelligence and published scholarly works on the subject.

In the present article the author systematizes and specifies the existing scholarly findings concerning the organization and little-known activity of Polish military intelligence in Subcarpathian Rus. Polish military secret services conducted intensive intelligence activity in Subcarpathian Rus in the second half of the 1930s. The beginnings of such activity date back to 1919. The interest of Polish intelligence in Subcarpathian Rus was primarily a consequence of plans to create a common Polish-Hungarian border and prevent the creation of a Ukrainian state there, which would pose a threat to the security of the Second Polish Republic. The Second Department of the Main Staff of the Polish Army kept the highest Polish authorities informed on the political and military situation as well as internal and economic situation in Subcarpathian Rus. Particular attention was paid to analyzing units of the Czechoslovak army as well as police, gendarmerie and border guards stationed there. In the second half of the 1930s, Polish intelligence reported any manifestations of Soviet presence in this area, which was a result of the cooperation between Prague and Moscow. In addition, attempts to penetrate various Ukrainian organizations were made, especially those of a military nature. The Second Department of the Main Staff of the Polish Army was very active in Subcarpathian Rus in the fall of 1938 and, first of all, in March 1939, when this region was taken over by the Hungarian army. It should be remembered, however, that Subcarpathian Rus and the whole Czechoslovakia played an important, but

¹ Доктор габілітований, професор Інституту Історії Поморської академії в Слупську, Республіка Польща. E-mail: kolakowski.piotr@wp.pl; <https://orcid.org/0000-0002-0798-4976>

not a primary role in the activity of Polish military intelligence in the second half of the 1930s, because their main attention was focused on the threat from the two largest neighbors of Poland – Germany and the Soviet Union.

Key words: Polish military intelligence, Subcarpatian Rus, Czechoslovakia, Ukrainians.

Постановка наукової проблеми та її значення

Проблематика організації та діяльності польської військової розвідки в Підкарпатській Русі є мало відома в польській та зарубіжній історіографії. У статті не лише упорядковано попередні висновки дослідників, але й представлено абсолютно нові аналізи щодо методів та ефектів праці польської розвідки. Плани створення спільного польсько-угорського кордону стали причиною того, що Підкарпатська Русь стала важливим напрямком діяльності розвідки наприкінці 1930-х років.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми

У літературі, присвяченій діяльності польської військової розвідки, питання, що стосуються її діяльності в Підкарпатській Русі, досі мало обговорювалися. Цією проблемою раніше займалися: Піотр Колаковскі, у монографії *Між Варшавою та Прагою. Польсько-чехословацькі військово-політичні відносини 1918–1939 pp.*, Варшава 2009 (Piotr Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918-1939*, Warszawa 2009), Даріюш Домбровскі, *Ставлення Речі Посполитої до питання Закарпатської (Підкарпатської) Русі 1938–1939 pp.*, Торунь 2007 (Dariusz Dąbrowski, *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*, Toruń 2007). Остання книга на цю тему була видана Міхалом Ярнецьким та Піотром Колаковським, *«Український П'ємонт». Закарпатська Русь в період автономії 1938-1939 pp.*, Варшава 2017 (Michał Jarnecki, Piotr Kołakowski, „Ukraiński Piemont”. *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*, Warszawa 2017).

Метою дослідження є представлення організації та різних аспектів діяльності польської військової розвідки другої половини 1930-х років у Підкарпатській Русі, яка в міжвоєнний період була в складі Чехословаччини. Автор також поставив собі за мету проаналізувати методи роботи польської розвідки спрямовані на проникнення до українських організацій, а також представлення ролі Підкарпатської Русі у діяльності польських спецслужб.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі маловідомих архівних джерел з діяльності польської військової розвідки та узагальнень попередніх напрацювань істориків.

Виклад основного матеріалу. У діяльності польської військової розвідки в міжвоєнний період Чехословаччина займала важливу, але не першорядну роль, оскільки її головна увага приділялася загрози з боку двох найбільших сусідів, а саме Німеччини та Радянського Союзу. Істотний вплив на інтенсивність розвідувальних акцій Відділу II Головного штабу (ГШ) (до 1928 р. Генерального штабу) Війська польського (ВП) в південному напрямку мав стан двосторонніх відносин між Варшавою і Прагою, а також розвиток міжнародної ситуації в Центральній Європі. Інтерес розвідувальних служб Польщі в Підкарпатській Русі, що була складовою Чехословацької Республіки, впливав насамперед із планів створення спільного польсько-угорського кордону, який мав стати однією з підвалин реалізації польської концепції «Міжмор'я», пропорованої Варшавою з різною інтенсивністю протягом міжвоєнного періоду.

Прагнення військово-політичних кіл Речі Посполитої напередодні Другої світової війни мати спільний кордон із братніми угорцями впливало також із побоювань перспектив утворення «українського П'ємонту», який би загрожував безпеці Польщі. Це було особливо небезпечно внаслідок закулісних дій Німеччини, яка підтримувала український націоналістичний рух, що врешті-решт загрожувало б польській державі з півдня. Не слід також забувати, що на думку Варшави принаймні з середини 1930-х років, Підкарпатська Русь могла б стати з'єднувальною ланкою у можливій співпраці Чехословацької Республіки з Радянським Союзом. Ця перспектива викликала серйозне занепокоєння у ГШВП і Міністерстві закордонних справ (МЗС) Польщі².

² P. Kołakowski (2009), *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowo-polityczne 1918-1939*. Warszawa. S. 429-433, 544-545; D. Dąbrowski (2007), *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*. Toruń. S. 63-76, 296-335.

Вже на початку 1920-х років польська військова розвідка проявила значний інтерес до Чехословаччини, яка після вторгнення в Тешинську Сілезію в січні 1919 р. розглядалася Варшавою як недружня країна. Однак це був непоодинокий акт ворожості щодо Польщі, втягнутої у збройні конфлікти з іншими сусідами. Розвідувальну діяльність у Чехословаччині від 1921 р. розпочали два місцеві Експозитури (філіали) Відділу II ГШ Польщі: №4 у Кракові та №5 у Львові. На найвищому рівні за організацію і керівництво розвідувальною діяльністю у цьому напрямку відповідав Реферат центральної агентури (Referat Centralnej Agentury), що існував при розвідувальному відділі. Інформація, отримана розвідувальним апаратом, опрацьовувалася в Південному рефераті інформаційного управління (Referacie Południowym Wydziału Ewidencyjnego).

Завдання розвідувального апарату, що працював на чехословацькому напрямку, полягало насамперед у надсиланні інформації про збройні сили цієї країни, зокрема про чисельність, організацію, озброєння, технічне оснащення, а також моральний дух солдатів. Велике значення надавалося спостереженню за дислокацією частин чехословацької армії, особливо поблизу кордону з Польщею. Відділ II також отримував дані про внутрішню ситуацію та зовнішню політику Чехословацької Республіки (ЧСР), приділяючи особливу увагу крокам празького уряду щодо польської держави та поляків, які проживали на її території. На цю тему регулярно складалися інформаційні звіти, які скеровувались найвищим військовим чинникам II Речі Посполитої³.

Вже в перших роках після відновлення незалежності Польщі розвідувальну діяльність в Чехословаччині здійснювали також Австрія, Німеччина, Румунія та Угорщина. Відділ II прагнув налагодити співпрацю із закордонними спецслужбами, насамперед угорською розвідкою, пропонуючи обмін інформацією стосовно ЧСР, а також взаємодопомогу в організації заходів, пов'язаних із розвідувальною діяльністю. Однак ефективність цих дій була низькою.

Навесні 1921 р. польська військова розвідка активізувала діяльність проти Чехословаччини, що, безперечно, було пов'язано з напруженими політичними відносинами між Варшавою та Прагою. Тому Відділ II продовжував вивчати військовий потенціал цієї країни, а також отримувати відповідну інформацію політичного та економічного характеру. У березні 1921 р. «двійка» (Відділ II) здійснила операцію з отримання інформації про структуру військового командування в державі, а також про *ordre de bataille* дивізій та бригад. Бажаними були також детальні дані про артилерію та кінноту. Польська військова розвідка також передавала інформацію про стан чехословацької авіації, а також військового флоту на Дунаї та Лабі⁴. Польська розвідка успішно проникла у вищі інституції чехословацької армії, включаючи Генеральний штаб. В результаті було отримано багато цінних організаційних і мобілізаційних документів⁵.

Яка роль у розвідувальних операціях Відділу II в південному напрямку відводилась Підкарпатській Русі, яка з 1919 р. входила до Чехословаччини? Можна стверджувати, що це була важлива, хоча і не найважливіша оперативна зона «двійки» у ЧСР. Польська військова розвідка прагнула з'ясувати розміщення військових частин і спостерігати за їх дислокацією. Завданням розвідувального апарату було також надання детальної інформації про інтернованих в Підкарпатській Русі українських формувань, які, як припускали військові кола II Речі Посполитої, у разі збройного конфлікту мали бути використані для боротьби у Східній Галичині, щоб відірвати її від польської держави та отримати через Прагу безпосередній зв'язок з більшовицькою Росією. Відділ II цікавився їх командним складом, чисельністю, озброєнням, підготовкою та розміщенням складів зброї та боєприпасів.

Розвідувальна діяльність була спрямована на отримання інформації про вплив добровольців із земель південно-східної Польщі до українських підрозділів, встановлення прізвищ командирів, які були родом зі Східної Галичини, а також маршрутів кур'єрів з Підкарпатської Русі до Львова. Вони прагнули дізнатися про відносини між чехословацькими та українськими

³ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 224-225.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie (dalej: CAW). Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (dalej: Oddział II SGWP). sygn. I.303.4.6409, plan pracy placówek „Bella” i „La” na marzec 1921 r. z 8 III 1921 r.; CAW. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej: Oddział II NDWP). sygn. I.301.8.177, referat informacyjny Oddziału II NDWP z 15 III 1921 r.

⁵ Czechosłowacki Sztab Główny penetrował wbrew przyjętym normom, które attachés wojskowym zakazywały prowadzenia działań wywiadowczej, pierwszy oficjalny przedstawiciel WP w Pradze ppłk Mieczysław Wyżel-Ścieżyński. Zob. szerzej P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* - S. 252 -254.

солдатами, а також про пануючі настрої та стан продовольчого забезпечення в українських таборах⁶. З інформації, отриманої Відділом II, з'ясувалося, що влада ЧСР проводила в українських підрозділах, – а також тих, які знаходилися в Підкарпатській Русі – інтенсивну пропагандистську антипольську кампанію. З одного боку, ці повідомлення викликали роздратування польської влади, а з іншого – побоювання.

У жовтні 1921 р. Експозитура №5 у Львові ретельно проаналізувала дислокацію чехословацьких військ у цій місцевості та облаштування українських підрозділів. Вони були успішно контрольовані Відділом II завдяки інформаторам, які проникли туди під виглядом дезертирів з польської армії. Одним із головних завдань польської військової розвідки в цій частині Чехословаччини був контроль над українськими таборами⁷.

Вивчаючи діяльність інформаційних служб ЧСР, Відділ II отримав інформацію про використання розвідкою цієї країни українців для шпигунства в Польщі. «Двійці» вдалося визначити прізвища українських офіцерів, які здійснювали керівництво цією діяльністю, а також підтримували контакти з Міністерством національної оборони у Празі. Польська сторона із занепокоєнням спостерігала також за пропагандистськими кампаніями українців у Підкарпатській Русі, які проводилися за мовчазної згоди чехословацької влади. З цієї інформації випливало, серед іншого, що папір було передано до Польщі через перевал Жупків (Przełęcz Łupkowska). Це був не єдиний кур'єрський маршрут, який українці використовували для передачі агітаційних матеріалів, людей та, ймовірно, зброї.

У 1922 р. відбулося подальше посилення розвідувальної діяльності в Підкарпатській Русі. Головними завданнями розвідувального апарату стало отримання інформації про державне військове командування в Ужгороді та здобуття мобілізаційних документів та наказів Генерального штабу Чехословаччини. Планувалося піддати детальному аналізу підрозділи, які входили до складу 12-ї стрілецької дивізії⁸.

Одним із найважливіших завдань Відділу II у Підкарпатській Русі залишалося спостереження за українськими політичними акціями. Це було пов'язано з активізацією української пропагандистської, шпигунської та підривної діяльності проти Польщі. Точне визнання цих заходів стало умовою *conditio sine qua non* для забезпечення безпеки у Східній Галичині. За інформацією Експозитури №4 в Кракові випливало, що всупереч офіційним заявам чехословацького уряду, українські військові підрозділи не були розпущені, а переформовані у військово-робітничі відділи. Один із найчисельніших заходився в Ужгороді, де ніс охоронну та допоміжну службу. Його чисельність налічувалася приблизно 200 осіб, причому слабо озброєних. У подальшому українські солдати продовжували проходити військову підготовку під керівництвом чехословацьких офіцерів. Настрій серед українців, пронизаних комуністичними ідеалами, були ворожими як до Польщі, так і до Семена Петлюри, якого вони вважали зрадником українських інтересів⁹.

Від 1923 р. Відділ II відмовився від проведення інтенсивної розвідувальної діяльності в ЧСР, зокрема Підкарпатській Русі. В основі рішення новопризначеного начальника «двійки» полковника Міхала Баєра (płka Michała Bajera) було намагання ГШВП на чолі з генералом Станіславом Галлером (gen. Stanisław Haller) покращити негативне ставлення до південно-східного сусіда. Припинення наступальної розвідки в цьому напрямку було спричинене послабленням загрози з боку Чехословаччини та наміром спрямувати більше коштів на розвідувальну діяльність проти Німеччини та Радянського Союзу, звідки дійсно загрожувала потенційна небезпека.

Призупинення наступальної розвідувальної діяльності в Чехословаччині відбулося також через переговори між представниками обох армій про розширення військового співробітництва, й рівні розвідки зокрема. Його остаточне налагодження відбулося у 1927 р. Співробітництво насамперед передбачало обмін інформацією та розробками на циклічних звітних конференціях.

⁶ SAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.2881, pismo Oddziału II do attaché wojskowego w Pradze z 26 X 1921 r.

⁷ SAW. Oddział II NDWP. sygn. I.301.8.358, pismo ekspozytury krakowskiej do Oddziału II NDWP z 6 VI 1921 r.

⁸ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* - S. 246.

⁹ SAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.6427, meldunek wywiadowczy nr 13 Ekspozytury nr 4 z 26 V 1922 r.

Співпраця Відділів II тривала до середини 1930-х років, коли вона розпалася через політичну напруженість, спричинену відмінними методами забезпечення безпеки Праги та Варшави¹⁰.

Обмеження контактів обох розвідувальних центрів до фрагментарних обмінів інформацією відбулося вже наприкінці 1934 р. Завершення співпраці між розвідками *de facto* ствердила політична угода про взаємодопомогу між Прагою та Москвою, підписану 16 травня 1935 р. Після її укладення чехословацька «двійка» почала відмовлятися від співпраці з Відділом II Головного штабу ВП, побоюючись реакції нового союзника, з яким були налагоджені розвідувальні контакти. У цій ситуації на початку 1936 р. було призупинено успішну польсько-чехословацьку розвідувальну співпрацю¹¹.

Від середини 1930-х років польська розвідка поступово відновила розвідувальну діяльність у південному напрямку, включаючи також Підкарпатську Русь, якій відводилася чим раз більша увага. Немає сумніву, що це було пов'язано з чехословацько-радянською співпрацею та можливою військовою допомогою з боку Червоної армії. Відповідно до вищезгаданої угоди про взаємодопомогу від травня 1935 р., Москва брала на себе зобов'язання у випадку агресії Німеччини проти ЧСР, за умови виходу Франції. Ця проблема була важливою для Польщі. Оскільки СРСР не мав спільного кордону з Чехословаччиною, то передислокація радянських військ могла відбуватися лише через територію П Речі Посполитої чи Румунії. Польська влада виступила проти радянської присутності в Центральній Європі, тому вона не погоджувалася на будь-які переміщення підрозділів Червоної армії через Східну Галичину, через яку пролягав найкоротший шлях до Чехословаччини. Також були небезпідставними побоювання, що Москва могла використати присутність своїх збройних сил, щоб від'єднати цю територію від польської держави. Таким чином, діяльність польської військової розвідки у другій половині 1930-х років у Підкарпатській Русі була пов'язана із спостереженням за радянською військовою присутністю. Основні завдання Відділу II включали також інформування про розміщені там чехословацьких війська, їх організацію, озброєння та навчання, а також про військову міліцію та поліцію. Була налагоджена передача даних про внутрішню ситуацію в Підкарпатській Русі, а також активність українських організацій. Ця діяльність була тісно пов'язана із планами створення польсько-угорського кордону й не допущення того, щоб ця територія стала зародком української державності.

Спочатку польська військова розвідка не мала організованої розвідувальної мережі в Підкарпатській Русі й у Чехословаччині загалом, використовуючи лише спеціальні звіти військового аташе в Празі, підполковника Богдана Квецінського (ppłka Bogdana Kwiecińskiego) та випадкових агентів¹². Цінну інформацію про Підкарпатську Русь надавав консул РП в Ужгороді Мечислав Халупчинський (Mieczysław Chałupczyński). Вони стосувалися державної безпеки та діяльності українських організацій. Важливу роль в організації розвідувальної діяльності в цьому напрямку відіграла розвідка Східно-Малопольської обласної інспекції прикордонної служби у Львові (Інспекція) (wywiad Wschodnio-Malopolskiego Inspektoratu Okręgowego Straży Granicznej we Lwowie). Розвідувальний апарат цієї формації брав активну участь у виявленні українських організацій, які працювали за мовчазної згоди влади ЧСР у підтримці *irredenty* на польських землях. Головними завданнями розвідувальної служби цієї Інспекції була ідентифікація прізвищ членів українських організацій, маршрути контрабанди зброї, боєприпасів, паперу та вибухівки, а також кур'єрські та евакуаційні маршрути. Потрібно було також інформувати про заплановані теракти та зриви польських національних свят. Незалежно від того розвідувальна прикордонна служба надавала інформацію про настрої, які панували серед населення. Вона інформувала також про організацію та діяльність Фінансової сторожі (Straży Finansowej), поліції та жандармерії в Підкарпатській Русі. Окрім того надавалися дані про переміщення військ поб-

¹⁰ Zob. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN). Ministerstwo Spraw Zagranicznych. sygn. 5205, zasady polityki polskiej w Europie Środkowej i na Bałkanach, b.d.; J. Januszewska-Jurkiewicz (2001), *Zaolzie w polityce rządu i opinii społeczeństwa polskiego (1925–1937)*. Katowice. S. 93-94.; J. Gruchała (2002), *Czeskie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920–1938*. Katowice. S. 112-113.; P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* - S. 191-197; idem, *Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego „Olaf” w Pradze w latach 1930–1934 // Przegląd Wschodni*. 2006. Nr 4. S. 771.

¹¹ Zob. szerzej P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S.191-197, 353-354.

¹² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: AIPMS). sygn. B.I.6f, pismo mjra Kotarby do Biura Rejestracyjnego MS Wojsk. z 20 II 1940 r.

лізу польського кордону, військові навчання, склади зброї та боєприпасів. Велися спостереження за діяльністю спецслужб ЧСР¹³.

Інформацію з території Підкарпатської Русі у рамках наступальних дій передавав з апарат контррозвідки – Незалежні інформаційні бюлетені Командування округів корпусів: №VI у Львові та №X у Перемишлі (Samodzielne Referaty Informacyjne Dowództw Okręgów Korpusu (SRI DOK) nr VI we Lwowie i nr X w Przemyślu). У 1936 р. SRI DOK nr VI отримав цікаві дані про будівництво декількох аеродромів, у тому числі в Ужгороді. Управління будівництвом аеродромів перебувало в руках військових інженерів, яким допомагали радянські фахівці. Ця інформація була надзвичайно важливою і мала викликати занепокоєння у Відділі II, оскільки підтверджувала військову співпрацю між Прагою та Москвою¹⁴.

У 1936 р. польська розвідка передавала все більше і більше доказів, які засвідчували проникнення радянської влади в Чехословаччину. Повідомлялося також про присутність пілотів як у Підкарпатській Русі, й у Східній Словаччині. Навесні цього ж року підраховано, що ЧСР перебувало 48 радянських інструкторів, з них 4 – в Підкарпатській Русі¹⁵.

З огляду на співробітництво Праги та Москви, а також «пов'язання чехословацьких справ з українським питанням», тягар розвідувальної діяльності в Чехословаччині, а отже, й Підкарпатській Русі, було доручено в центральному управлінні Відділу II – Рефератові «Схід» (Referatowi „Wschód”) у Відділі Іа Розвідувального відділу¹⁶ (Wydziału Wywiadowczego). Цей осередок відповідав за глибоку розвідку в Радянському Союзі. Протягом багатьох років керівником Реферату «Схід» був досвідчений офіцер розвідки – капітан Єжи Незбжицький (kpt. Jerzy Niezbrzycki).

Переломний момент у діяльності польської військової розвідки в південному напрямку відбувся 7 вересня 1937 р. Тоді начальник Відділу Іа підполковник Вільгельм Гайнріх (ppłk Wilhelm Heinrich) на підставі наказу начальника «двійки» полковника Пелчинського розробив проект організації розвідувальних операцій щодо ЧСР. У ньому пропонувалося створити у Рефераті «Схід» Підреферат «Чехи», два офіцерські відділки у Кракові та Перемишлі, а також нові розвідувальні осередки при консульствах у Братиславі та моравській Оставі. Підрефератові «Чехи» також мали підпорядковуватись відділення «Морва» („Morwa”) при амбасаді РП в Празі та «Ральф» („Ralf”) при консульстві в Ужгороді, які функціонували в рамках Реферату «Схід». Щомісячний бюджет польської розвідки в Чехословаччині спочатку складав 8400 злотих. 27 жовтня 1937 р. він був затверджений керівником Відділу II¹⁷.

До 27 квітня 1938 р. начальником Підреферату «Чехи» був капітан Богдан Буткевич (kpt. Bohdan Butkiewicz) з Реферату «Схід», а його наступником став капітан Юзеф Робак (kpt. Józef Robak). З 30 липня 1938 р. до Підреферату було призначено капітана Кароля Васькевича (kpt. Karol Waśkiewicz), який керував роботою розвідувальних осередків. 21 вересня цього ж року в підрозділ було направлено уповноваженого від прикордонної служби комісара Пассовича (komisarza Passowicza), який відповідав за діяльність офіцерських відділків, створених прикордонною службою¹⁸.

1 квітня 1938 р. розвідувальну діяльність у Чехословаччині здійснювали три Незалежні інформаційні бюлетені Командувань округів корпусів (SRI DOK): V, VI і X, а також два закордонні осередки, «які віддавна існували і вели розвідку щодо Росії з території ЧСР». Це були вже згадувані представництва – «Морва» в Празі та «Ральф» в Ужгороді. У квітні було створено Офіцерський пост (ОП) №1 в SRI DOK V (капітан Адам П'ясецький) (kpt. Adam Piasecki) та осередок «М.17» в Оставі Моравській (капітан Владислав Міхневич) (kpt. Władysław Michniewicz). У наступні місяці відбулася подальша розбудова Підреферату «Чехи»¹⁹.

¹³ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 391-392.

¹⁴ AAN. Sztab Główny Wojska Polskiego (dalej: Sztab Główny). sygn. 616/330, pismo kpt. Niezbrzyckiego do Samodzielnego Referatu Studiów Ogólnych z 3 VIII 1936 r.

¹⁵ AAN. Sztab Główny, sygn. 616/204, informacje z terenu Czechosłowacji z 20 VI 1936 r.

¹⁶ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Sprawozdania i relacje. sygn. B.I.6b, odpowiedź ppłka Banacha na kwestionariusz Biura Rejestracyjnego z 5 V 1940 r.

¹⁷ CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, sprawozdanie z organizacji wywiadu na Czechosłowację za czas od 7 IX 1937 r. do 1 IV 1939 r.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

У цьому контексті найважливішим було представництво «Ральф», яке було утворене ще в 1933 р. «з метою здійснення розвідувальної діяльності щодо Росії». Його очолив чиновник на контракті Міністерства закордонних справ (МЗС) у консульстві РП в Ужгороді – Анджей Валігурський (Andrzej Waligórski). Представництвом спочатку здійснювалася розвідка щодо СРСР, а також опрацьовувалися питання, пов'язані з діяльністю українських і комуністичних організацій, що входило до сфери розвідувальної діяльності Реферату «Схід». З часу запровадження розвідки щодо ЧСР воно отримала головні завдання саме у цьому напрямку. Начальник цього представництва мав у своєму розпорядженні власну агентурну мережу. Інформацію він також отримував шляхом спостереження. Представництво проводило розвідку в Підкарпатській Русі, а також у Словаччині. За період роботи на чехословацькому напрямку, тобто з 1 жовтня 1937 р. до 28 вересня 1938 р. А. Валігурський надіслав до штабу 80 інформаційних звітів. Наприкінці вересня представництво «Ральф» стало складовою осередку «R.2», також створеного при консульстві в Ужгороді²⁰.

У роботі спецслужб в Підкарпатській Русі важливою була структурна розбудова осередків, які займалися розвідувальною діяльністю в цьому напрямку. 21 травня 1938 р. розпочав діяльність Офіцерський пост (ОП) №2 у Самборі²¹. Його очолив капітан Кароль Зборовський (крт. Karol Zborowski). 3 травня по жовтень 1938 р. з ОП №2 у Самборі надіслано до штабу 93 депеші та 94 інформаційні звіти. Однак на думку керівництва розвідки, ОП №2 зазвичай не виконував більшість покладених на нього завдань, а результати його роботи були незадовільними. З метою активізації розвідувальної діяльності в Підкарпатській Русі та дублювання діяльності самбірського ОП 2 вересня 1938 р. було створено ще один пост. Це був ОП №3, що базувався в Коломиї. Його очолив розвідник, офіцер прикордонної служби Шабловський (Szabłowski). Тут інформаційна мережа складалася в основному з контрабандистів, а також агента за №2010. Пост в Коломиї протягом короткого відрізка часу підпорядковувався Підреферату «Чехи», а 8 жовтня 1938 р. він був включений до складу Відділу II Командування округу корпусу VI у Львові (DOK VI Lwów), як і ОП №2 у Самборі. Робота ОП №3 також «не була поставлена на належному рівні й не принесла бажаних результатів»²².

21 вересня 1938 р. розпорядженням начальника Другого розвідувального управління (Wydziału II Wywiadowczego) підполковника Стефана Майєра (ppłka Stefana Maiera) за погодженням з Відділом інформаційним штабу прикордонної служби було передано розвідку на місцях співробітникам розвідки Окружного командування прикордонної служби. Так було створено чотири нових ОП: №4 у Самборі, №5 у Яслі, №6 у Стрию та №7 у Новим Таргу. Розвідка в Підкарпатській Русі проводилася постами №4 та №6. Їх завданням було повідомляти через «розвідувальну мережу в середовищі контрабандистів» та пункти прикордонної служби про всі переміщення чехословацьких військ. Інформація передавалася по радіо до Штабу прикордонної служби, звідки після дешифровки надходила до Відділу II ГШВП. Діяльність цих постів здобула добру оцінку з боку командування. 8 жовтня 1938 р. ОП №4, №5 та №6 увійшли до складу Відділу II DOK VI у Львові, тоді як ОП №7 увійшов до оперативної групи «Сілезія» („Śląsk”)²³.

Восени 1938 р. Відділ II активізував розвідувальну діяльність у Підкарпатській Русі, що було безпосередньо пов'язане із планами створення польсько-угорського кордону та диверсійною операцією «Лом» („Łom”), розпочатою під кінець жовтня Експозитурою №2 Відділу II ГШВП. Не безпідставними були й побоювання щодо можливості створення радянських повітряних баз у Підкарпатській Русі. Йшлося також про спостереження за важливими лініями зв'язку, що з'єднували ЧСР із Румунією²⁴.

З метою активізації розвідувальної роботи вже 27 вересня 1938 р. в Ужгороді було негайно створено осередок «R.2». Його начальником призначено капітана Болеслава Баранецького (крт. Bolesława Baranieckiego), який отримав на допомогу другого офіцера, капітана Зігмунта Єзер-

²⁰ SAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, sprawozdanie z organizacji wywiadu na Czechosłowację za czas od 7 IX 1937 r. do 1 IV 1939 r.

²¹ Początkowo PO nr 2 miał być zlokalizowany w Przemyślu, lecz ze względów terenowych zmieniono miejsce jego postoju.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 490-491.

ського (kpt. Zygmunta Jezierskiego) та чиновника МЗС А. Валігорського, який до 28 того ж місяця очолював представництво «Ральф». Так, новостворений осередок «R.2» одержав потужний кадровий потенціал. Основним його завданням було надання інформації про зосередження та переміщення чехословацьких військ у Підкарпатській Русі та, ймовірно, в східній Словаччині²⁵.

Після зайняття Угорщиною південної частини Підкарпатської Русі унаслідок Першого Віденського арбітражу, осередок «R.2», який функціонував в Ужгороді, в листопаді 1938 р. був перенесений разом з польським консульством у Севлуш. Чехо-словацькі військові органи влади та представники уряду Августина Волошина безуспішно протестували проти розташування там польської консульської установи, оскільки вважали, що це буде «постійним вогнищем *irredenty*». Розвідувальний осередок «R.2» до березня 1939 р. очолював капітан Єзерський (kpt. Jezierski), який діяв під псевдонімом «Lorenz»²⁶.

У той час стратегічною метою «двійки» у Підкарпатській Русі було встановлення дислокації та організації чехо-словацьких частин. Велике значення надавалось отриманню інформації про стан озброєння та технічного оснащення підрозділів, які були там розміщені. Цікавилися також діяльністю уряду А. Волошина та українських парамілітарних організацій. 17 листопада 1938 р. начальник осередку «R.2» у Севлуші, капітан Єзерський повідомляв про війська, що дислокувалися в Підкарпатській Русі. Інформацію щодо цього він одержував, головним чином, подорожуючи автомобілем до Хуста, Перечина, Гуменного та Кам'яниці. Він встановив, що 45-й стрілецький полк 12-ї стрілецької дивізії, що дислокувався у Севлуші та його околицях, був деморалізований, що було пов'язано, головним чином, із відсутністю дисципліни та поганим харчуванням. Солдати на вулиці відкрито заявляли, що не будуть воювати у випадку вторгнення угорських військ²⁷. У свою чергу, 22 листопада він заявив у Перечині про присутність тут командування 12-ї стрілецької дивізії, підвозячи до її штабу офіцера зв'язку, автомобіль якого зламався. Він зауважив, що всі основні мости в Підкарпатській Русі пильно охороняються військовими патрулями та жандармерією, що було пов'язано з диверсійною діяльністю, яка велася з польського та угорського боку²⁸.

Наприкінці грудня 1938 р. капітан Єзерський інформував про плани будівництва автомобільної дороги. Реалізація цього проекту мала розпочатися навесні 1939 р. У зв'язку з цим до Хуста з Берліна прибув інженер Гісар (inż. Gisar) разом зі своїми співробітниками щоб провести технічні вимірювання та геологічну розвідку. У своєму донесенні «Lorenz» підкреслив, що українська влада в Підкарпатській Русі прагне якнайшвидше перебрати у чесько-словацької адміністрації всі найважливіші відомства. Насамперед було відсторонено тих чеських чиновників, які були вороже налаштованими щодо українців²⁹. Єзерський звертав увагу, що процес перейняття фактичної влади відбувався ефективно та швидко³⁰.

1939 рік не приніс значних змін у роботі осередку «R.2». У подальшому головним завданням капітана Єзерського було надсилання інформаційних звітів на тему *ordre de bataille* чехословацьких військ у Підкарпатській Русі. Від начальника відділу Реферату «Схід» капітана Несбжицького осередок отримав розпорядження активізувати зусилля в плані детального опрацювання Карпатської Січі, включаючи, зокрема, визначення прізвищ командирів, розміщення окремих підрозділів та їх озброєння й обладнання³¹.

На початку 1939 р. розвідувальні підрозділи, що діяли на території Чехо-Словаччини, отримали детальні інструкції щодо роботи. Перш за все, зважаючи на підвищене зацікавлення найвищих політичних та військових чинників Польщі, необхідно було взяти в розробку Підкарпатську Русь у військовому, комунікаційному та економічному плані. Тільки після цього почергово Словаччину, Моравію та Чехію. Головною метою розвідувального апарату, що працював у

²⁵ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 490-491.

²⁶ CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, sprawozdanie z organizacji wywiadu na Czechosłowację za czas od 7 IX 1937 r. do 1 IV 1939 r.

²⁷ CAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.1999, meldunek informacyjny nr 1 placówki „R.2” z 17 XI 1938 r.

²⁸ CAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.1999, meldunek informacyjny nr 4 placówki „R.2” z 24 XI 1938 r.

²⁹ CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.62.6, notatka dla szefa Oddziału II o Rusi z marca 1939 r.

³⁰ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 577.

³¹ CAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.1999, pismo kpt. Niezbrzyckiego do szefa placówki „R.2” z 16 I 1939 r.; CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, zadania wywiadowcze na Czecho-Słowację, b.d.

Підкарпатській Русі, було з'ясування *ordre de bataille* 12-ї стрілецької дивізії, її озброєння та обладнання.

З повідомлень польської розвідки в перші дні січня 1939 р. з'ясувалося, що чехо-словацькі війська підсилили кордон із Угорщиною. Підтвердилася інформація про постійні контакти консульства Німеччини із представниками Карпатської Січі, про що свідчили часті поїздки його працівників з Хуста в цей район. В одному з інформаційних звітів від січня 1939 р., капітан Єзерський повідомив про постійно зростаючий політичний та економічний вплив Берліна на Підкарпатську Русь. Ці звіти, викликали занепокоєння вищого військового командування II Речі Посполитої. Осередок «R.2» також повідомив про важку економічну ситуацію в Підкарпатській Русі, де панувало велике безробіття та значним був дефіцит продуктів харчування³².

Капітан Єзерський продовжував за вказівкою штабу активно проводити заходи, спрямовані на розробку Карпатської Січі. За наявності цінного агента, який був діловодом у цій організації, він зміг отримати детальну інформацію про її чисельність. Наприкінці лютого Карпатська Січ налічувала 9630 членів, з них 1260 – у Хусті. Звіти осередку «R.2» вказували на систематичну розбудову цієї організації. Майже у всіх містах та селах відбувався набір до Січі. Її рядові члени, а також командний склад проходили військову підготовку у Відні³³. Це були наступні повідомлення здобуті польською розвідкою про тісну співпрацю Карпатської Січі з Німеччиною.

21 лютого 1939 р. у Рефераті «Схід» відбулася реорганізація розвідувальної служби в чехо-словацькому напрямку. Цього дня було прийнято рішення про ліквідацію Підреферату «Чехи», замість якої було створено Підреферат «Спеціальний» (Podreferat „Specjalny”). Його завдання полягало насамперед у тому, щоб отримати інформацію стосовно української та чехо-словацької проблем. Керівництво цим підрефератом було доручено капітанові Яну Уряшові (kpt. Janowi Urjaszowi) (одному з найближчих соратників капітана Незбжицького), з урахуванням того, що до його одужання очолювати цей підрозділ мав майор Станіслав Папроцький (mjr Stanisław Paprocki). Референтом з українського питання призначено капітана Броніслава Еліяшевича (kpt. Bronisława Eliaszewicza), а чеської і словацької проблематики – капітана Кароля Васькевича (kpt. Karola Waškiewicza). Також було прийнято рішення про реорганізацію існуючих осередків та створення нових³⁴.

Оскільки вище керівництво не задовольняла робота капітана Єзерського, то був ліквідований осередок «R.2»³⁵. У той час Підкарпатська Русь у діяльності польської військової розвідки в Чехо-Словаччині відігравала важливу роль (завдяки насамперед планам створення польсько-угорського кордону, який у результаті мав покращити військово-стратегічне положення II Речі Посполитої). Тому 1 березня 1939 р. був створений новий спостережно-розвідувальний пункт під кодовою назвою «LVG». Його начальником призначено досвідченого офіцера «двійки» капітана Юзефа Робака (kpt. Józefa Robaka) під псевдонімом «Sel». Він 7 березня 1939 р. очолив осередок в Севлуші³⁶.

Начальник Реферату «Wschód» рекомендував щоби розвідувальна діяльність осередку «LVG» була спрямована на ретельне розпрацювання Підкарпатської Русі з огляду на значне зацікавлення цим регіоном з боку Головного штабу ВП. Робота мала вестись у двох напрямках: надання розвідувальної інформації та доповнення попередніх даних для потреб Незалежного відділу загальних досліджень³⁷ (Samodzielnego Referatu Studiów Ogólnych).

Осередок «LVG» інформував Відділ II про напружену ситуацію в цій частині Чехо-Словаччини, яка в основному була викликана зміною політики Праги щодо уряду А. Волошина та активно діючих українських організацій. Повідомлялося про інциденти між солдатами та

³² P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 577.

³³ Ibidem. s. 587. Z doniesień placówki „R.2” wynikało, że młodzież chętnie wstępowała w szeregi Siczy Karpackiej. Często organizowane były ćwiczenia bez broni, obejmujące musztrę i gimnastykę. Członkowie tej organizacji nie byli umundurowani, nosili jedynie opaskę na ramieniu. Ibidem.

³⁴ CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, uzupełnienie sprawozdania z organizacji wywiadu na Czecho-Słowację za czas od 1 XI 1938 r. do 1 IV 1939 r.; M. Jarnecki, P. Kołakowski (2018), *Українські Piemont. Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa. S. 264.

³⁵ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 587–588.

³⁶ CAW. Kolekcja akt rosyjskich. sygn. VIII.800.61.5, uzupełnienie sprawozdania z organizacji wywiadu na Czecho-Słowację za czas od 1 XI 1938 r. do 1 IV 1939 r.

³⁷ CAW. Oddział II SGWP. sygn. I.303.4.1999, notatka z odprawy w Referacie „Specjalnym” z 3 III 1939 r.

членами Карпатської Січі, а також про крадіжку зброї зі складу військової поліції в Хусті. Конфлікт між чехо-словацькою стороною та українцями почав наростати через намагання Праги зміцнити позиції генерала Льва Прхала (gen. Lva Prchali) в автономній владі Підкарпатської Русі, де він очолював відразу три міністерства, включаючи надзвичайно важливе – Міністерство внутрішніх справ.

12 березня осередок «LVG» повідомив вище керівництво про перебування чотирьох німецьких офіцерів у штабі Карпатської в Січі Хусті. Вони мали займатися навчанням її членів та організаційними питаннями. За інформацією, отриманою польською розвідкою від одного з офіцерів чехо-словацької армії, «чеська влада мала намір ліквідувати Січ». Ці дії мали бути здійснені, насамперед, через контакти членів Карпатської Січі з Абвером. Чехо-словацька сторона також прекрасно знала про підготовку українцями збройного виступу, що дозволило жандармерії, армії та Державній охороні (Straży Ochrony Państwa) належним чином підготуватися до відбиття нападу, який стався між іншим у ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Більшість членів Січі були тоді заарештовані, зокрема в будівлі готелю Корона в Хусті, де проживав консул Німеччини Гамілкар Хофман (Hamilkar Hofman)³⁸.

14 березня 1939 р. військовий аташе підполковник Ян Емісарський (ppłk Jan Emisarski) повідомив Відділ II про вторгнення угорських військових частин в Підкарпатську Русь. За його даними, угорські сили, окрім піхотних бригад, мали дві кавалерійські та одну мотострілецьку бригаду, які підтримувалися авіацією. Наступного дня начальник осередку «LVG», капітан Робак (kpt. Robak) отримав наказ Відділу II спостерігати, чи німецькі війська не мають намірів увійти до Підкарпатської Русі з боку Прешова та Гуменного. Однак доповіді розвідки не підтверджували присутність Вермахту у східній Словаччині³⁹.

З інформації Відділу II випливало, що угорці неквапливо вели військові дії як проти чехо-словацьких військ, так і угруповань Карпатської Січі. 16 березня, капітан Робак повідомив, що угорська армія захопила Хуст і Севлуш. Після кривавих боїв українці відступили в гори з метою організації партизанської боротьби. Щоб придбати зброю, вони напали на відступаючі чехо-словацькі війська. Бої з армією, жандармерією, Фінансовою гвардією, Державною охороною та поліцією, що відступали до Словаччини, Румунії та Польщі, серйозно послабили сили Січі, яка не змогла ефективно боротися з Угорщиною за створення «українського П'ємонту»⁴⁰.

У березні 1939 р. інформацію про Підкарпатську Русь також передавали: аташе РП в Будапешті, заклад «Jug», розташований у столиці Угорщини та інформаційний апарат Корпусу охорони пограниччя (КОП) та прикордонної служби. Окрім того, Відділ II отримував повідомлення від ДОК №VI у Львові та ДОК №X у Перемишлі. Слід звернути увагу на те, що угорський військовий аташе у Варшаві підполковник Бела Ленгель (ppłk Béla Lengyel) систематично інформував «двійку» про перебіг вторгнення у Підкарпатську Русь. Інформація з цих джерел була достатньою для оцінки розвитку ситуації у цій частині чехо-словацької держави.

Польсько-угорський кордон був кордоном дружби. Це, однак, не означає, що розвідувальна служба на Підкарпатській Русі була призупинена. Інформаційно-розвідувальну діяльність у цьому напрямку проводила розвідка КОПу. Ця формація також забезпечувала захист польсько-угорського кордону. Розвідка КОП регулярно надсилала інформаційні звіти передусім про переміщення угорської армії, а також їх озброєння, технічне оснащення та моральний стан. Чимало повідомлень стосувалося економічної та політичної ситуації у Підкарпатській Русі. Агресія гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. розпочала новий період у діяльності польської військової розвідки.

Висновки. У другій половині 1930-х років польська військова розвідка активно працювала в Підкарпатській Русі, а початком цієї діяльності став ще 1919 р. Інтерес польських спецслужб у цьому регіоні був викликаний насамперед планами створення спільного польсько-угорського кордону, недопущення повстання там української держави, яка б становила потенційну загрозу безпеці II Речі Посполитої. Відділ II Головного штабу (ГШ) Війська польського (ВП) (Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego) своєчасно інформував урядові чинники Польщі про війсь-

³⁸ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* - S. 592; M. Jarnecki, P. Kołakowski, *Ukraiński Piemont...* S. 266.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...* S. 595.

ково-політичну та соціально-економічну ситуацію в Підкарпатській Русі. Особлива увага приділялась дислокованим у регіоні чехословацьким військовим частинам, а також державній поліції, жандармерії та прикордонникам. У другій половині 1930-х років польська розвідка повідомляла про будь-які прояви радянської присутності на цій території, які стали наслідком співпраці Праги та Москви. Окремо робилися спроби проникнення в різні українські організації, особливо військового характеру. Розвідувальна активність Відділу II ГШВП активізувалася в Підкарпатській Русі восени 1938 р. і, особливо, в березні 1939 р. під час окупації угорською армією. Слід пам'ятати, що у другій половині 1930-х років в діяльності польської військової розвідки Підкарпатська Русь і Чехословаччина займали загалом важливу, але не першорядну роль, тому що основна увага зосереджувалася на загрозі з боку двох найбільших сусідів, а саме Німеччини та Радянського Союзу.

Слід підкреслити, що перед Другої світовою війною, безсумнівно польській військовій розвідці вдалося агентурально розпропрацювати Підкарпатську Русь у військово-політичному плані. Відділ II отримав також багато інформації про внутрішню та соціально-економічну ситуацію. Діяльність польської військової розвідки була насамперед спрямована на отримання детальної інформації про дислоковані там чехословацькі сили та проникнення до українських політичних та військових організацій, які діяли в Підкарпатській Русі. Польській розвідці вдалося досягти цих цілей.

References

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo Spraw Zagranicznych.
2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Sztab Główny Wojska Polskiego.
3. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie. Sprawozdania i relacje.
4. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie. Kolekcja akt rosyjskich.
5. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego.
6. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie. Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego.
7. Dąbrowski D. (2007). *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne. [in Polish].
8. Gruchała J (2002). *Czeskie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920–1938*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. [in Polish].
9. Januszewska-Jurkiewicz J. (2001). *Zaolzie w polityce rządu i opinii społeczeństwa polskiego (1925–1937)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. [in Polish].
10. Jarnecki M., Kołakowski P.(2018) „*Ukraiński Piemont*”. *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*.- Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”. [in Polish].
11. Kołakowski P. (2006). *Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego „Olaf” w Pradze w latach 1930–1934 // Przegląd Wschodni*, 4, 761-771. [in Polish].
12. Kołakowski P (2009). *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowo-polityczne 1918-1939*.Warszawa: Wydawnictwo Bellona. [in Polish].